

Protireformační krajina barokního Podkrušnohoří

Jakub BACHTÍK; Kristýna DRÁPALOVÁ

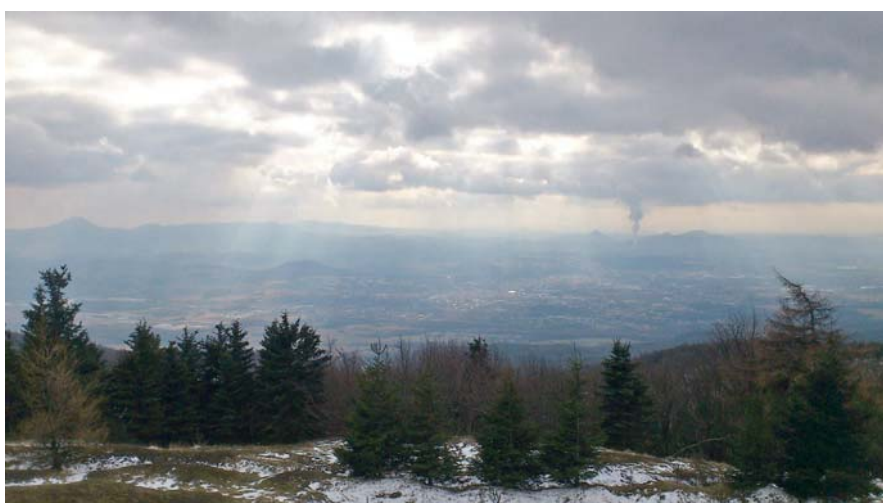
ANOTACE: *Krajina v oblasti Mostecké pánve a Podkrušnohoří dostala v rámci svých pohnutých dějin mnoho přívěsků – kdysi Český ráj, dnes krajina těžby nebo měsíční krajina, kraj zničených obcí, ale také kraj výjimečné gotické kultury. Málokdy ale bývá zdůrazňován ještě jeden rozměr – že Podkrušnohoří prošlo významnou proměnou v dobách baroka. Území hraničilo s luteránským Saskem, zároveň zde však bylo středisko vlivného oseckého kláštera a jednu dobu také sídlo samotného pražského arcibiskupa. Hospodářský, politický i duchovní význam oblasti se v této době odrážel v její metaforické oslavě jakožto „mariánské země“. Příspěvek se pokouší ukázat, že tento oslavný koncept nebyl jen věcí exaltované barokní lyriky a sebe prezentace oseckého kláštera, ale mohl reflektovat pozoruhodný rozvoj, mimo jiné architektonický, kterým na přelomu 17. a 18. století prošla nejdůležitější duchovní centra kraje.*

Krajina Podkrušnohoří se do paměti dnešního člověka zapsala především svým smutným osudem. Mostecká (dříve Severočeská hnědouhelná) pánev je jednou z nejzdevastovanějších krajin Evropy: v území mezi Ústím nad Labem a Kadaní bylo – především v průběhu 20. století – zničeno 300 km² krajiny. Zaniklo zde sto šest obcí s královským městem Most v čele. Drtivá většina z dnes zmizelých vesnic a městeček – osmdesát jedna – stála v cestě právě těžbě uhlí. Další čtrnáct pak zatopila voda tří nových přehrad, ostatní musely ustoupit různým průmyslovým projektům, ale i vojenským cvičištím. O domov přišlo na devadesát tisíc lidí, přičemž někteří z nich se museli za život stěhovat i třikrát.¹

Silný příběh podkrušnohorské oblasti 20. století v paměti zcela přebil skutečnost, že po desetiletí devastovaná krajina byla už předtím v rámci českých zemí velmi specifická – měla silnou identitu, spojenou především se zvláštní rolí tohoto území v období baroka. Platí to alespoň pro severovýchodní výběžek Mostecké pánve, ohraničený městy Most a Ústí nad Labem v jednom směru a pásmem Krušných hor a řekou Bílinou ve směru druhém. Území tvoří pohledově ohraničený geomorfologický celek, v jehož hranicích se nachází pozoruhodný soubor barokních architektonických památek. Duchovní náboj této krajiny posilovaly i politické souvislosti – především bezprostřední blízkost luterského Saska a nutnost rekatolizace protestantským hluboce „nakaženého“ kraje. Jak o tom výmluvně svědčí několik soudobých literárních památek, již v 18. století byl duchovní náboj této části podkrušnohorské krajiny reflektován: o kraji se již tehdy píše a mluví jako o *mariánské zemi*.

Mariánská země

„Celé toto okolí chová obzvlášť milou pobožnost k nejpožehnanější Matce, a protože tento

1

okrsek je současně předsunutou zdí a hradem proti hraničícímu luteránství v Míši, tak disponuje takřka tolika pevnými hradbami, kolik má milostných míst, kterážto jsou: Panna Marie v Bohosudově pod Krupkou, v Mariánských Radčicích, v Horním Jiřetíně, v Zahražanech u Mostu, v Chomutově, v Květnově, v Údlících a v Březně. [...] Takto potom má tato na tři, čtyři až pět milí rozlehlá krajina to štěstí, že ji lze podle těchto četných mariánských obrazů docela nazývat mariánskou.“ (Augustinus Sartorius: *Mariánský atlas*, Praha 1717)²

Když se osecký cisterciák Augustin Sartorius rozhodl přeložit do němčiny velmi populární latinsky psaný *Atlas Marianus*, který roku 1657 vydal jezuita Wilhelm Gumpenberg,³ připojil k němu celou vlastní podkapitolu. V roce 1717 tak v Praze „*Mariánský atlas*“, velkolepý přehled mariánských uctívaných obrazů a poutních míst v Evropě, vychází i se statí *Anmerckung über Unseren Lieben Frauen-Bilder in hiesiger Mariä-Ratschitzer Gegend und Nachbarschaft*.⁴ Sartorius v ní kraj svého domovského kláštera

Obr. 1. Pohled na „Mariánskou zemi“ z Komárův vížky nad Krupkou. Foto: Kristýna Drápalová, 2016.

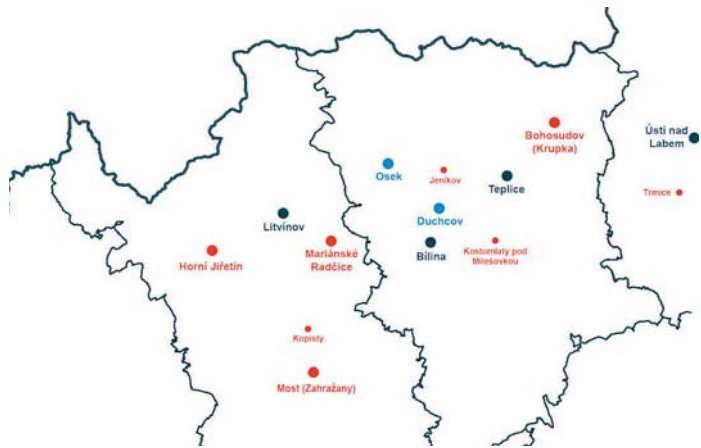
■ Poznámky

1 Dagmar Smolíková, Doly versus obce, in: *Sedmá generace* 2004, dostupné on-line: www.sedmagenerace.cz/download-text/doly-versus-obce, vyhledáno 22. 4. 2016.

2 Cit. dle Jan Kvapil, Augustinus Sartorius: *Mariánský atlas*, Praha 1717 (koncepte barokního patriotismu vytvořená oseckými cisterciáky) – překlad a komentář, in: *Ústecký sborník historický*, Ústí nad Labem 2000, s. 145–166.

3 Podobné atlasy byly ve své době velmi oblíbeným žánrem, Gumpenbergova práce, vydaná latinsky poprvé roku 1655 a v rozšířené podobě 1672, přitom patřila k vůbec nejoblíbenějším. Podrobně o tomto fenoménu i Gumpenbergovy práci Jan Royt, *Obraz a kult v Čechách 17. a 18. století*, Praha 2011, s. 39–70.

4 Německý překlad atlasu vyšel již roku 1673 v Mnichově, šlo ale pouze o převod původního textu bez doplňků. Proto patrně Sartorius přistoupil k novému překladu, jehož důležitým smyslem bylo rozšířit seznam poutních míst na území Čech. V Gumpenbergově *Mariánském atlasu* jsou

2

3

Obr. 2. Mapa s přibližným vymezením tzv. Mariánské země – červeně vybraná poutní místa, modře hlavní centra rozvoje oblasti, černě další významná města. Zpracoval: Jakub Bachtík, 2016.

Obr. 3. Dobové zobrazení Mariánských Radčic se zázračnou soškou Bolestné Panny Marie ze spisu *Cistercium bistertium...* Augustina Sartoria, vydáno 1700, fol. 733. Převzato z: https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Maria_Ratschitz_Wallfabrisanlage.jpg, vyhledáno 1. 7. 2016.

opěvuje jako *mariánskou zemi*, přičemž toto užití odůvodňuje právě neobvykle hustou sítí zázračných mariánských poutních míst. Že se toto „požehnané“ území poměrně přesně kryje se zdevastovaným územím Severočeské hnědouhelné pánve, si před lety jako první povšiml literární historik Jan Kvapil, autor českého překladu a výkladu Sartoriova díla.⁵

Jan Kvapil nicméně publikoval (a překladem opatřil) i další pozoruhodné související literární památky. V témže roce, kdy Sartorius dokončil překlad a doplnění Mariánského atlasu, vydal jiný osecký cisterciák Maurus Junger tiskem kázání, které pronesl 2. července 1716 v mosteckém

kém klášteře kajících panen magdalenitek. V něm velebí Pannu Marii a své rodné „sousedstvo“, přičemž pro něj užívá názvu *mariánský ráj*. Tento mariánský ráj pak ztotožňuje s krajem mezi poutními místy Bohosudov (*Mariaschein*), Mariánské Radčice (*Maria Ratschitz*), Horní Jiřetín (*Obergeorgenthal*) a Zahraňany u Mostu (*Saraz*).⁶

„Hleď, ó božský ženichu, a raduj se! Tvá milovaná nevěsta Marie v tomto krásném kraji v nádhře povstala a jak Jitřenka shlíží. Kde? Tady, tady, v Zahraňanech. V Horním Jiřetíně je krásná jako Luna, v Mariánské Radčici je čistá jako žhoucí Slunce a v Bohosudově u Krupky je strašná jako vojsko pod praporcí. [...] V Horním Jiřetíně, na Bílém písku, tam je ona krásná běloskvoucí Luna, jež o půlnoci září. V Mariánské Radčici stojí bolesti plná přímo pod křížem, jelikož její syn Ježíš, Slunce spravedlnosti, byl ukřižován o šesté hodině ranní, to jest podle našeho německého času o dvanácté hodině, v poledne, a lidskou nespravedlností na kříži zhasl. Proto tam může být, jako matka tohoto Slunce, právem nazývána prudce hořící polední Slunce plné lásky a bolesti. V Krupce, ano tam, tam je večer, západ Slunce, kde Slunce Ježíš již zesnul, s kříže snesen byl a jako Slunce zapadl. Tam je Marie vyzbrojena pažemi a hrudí, totiž v jejím mateřském klíně spočívajícím mrtvým tělem Ježíšovým, o němž se říká: zvítězil lev z pokolení Judova. A od tohoto hrdinného a silného lva je též ona strašlivá, neboť tisíc na ní zavěšeno štítů. Tisíce pamětních a děkovných štítů *ex voto* u ní visí, takže je strašná jako vojsko pod praporcí.

Ej, jak jinak, božský Ženichu! Jak jinak to má být? Marie je tvá přítelkyně, tvá holubice, tvá kráska, tvá sestra, tvá nevěsta, která tvé srdce zraňuje, která tuto vzácnou krajinu na čtyřech zmíněných místech svojí slávou a vznešeností naplňuje, ona překrásná, které ses kdysi zepál: Kdo je ta, jež jak Jitřenka shlíží, krásná jako Luna, čistá jako žhoucí Slunce, strašná jako vojsko pod praporcí?

Tak to je, ty, ty blažené sousedstvo, ty jsi zkrátka ona krásná krajina, kterou božský ženich již tehdy v duchu přehlédl. Ty jsi onen vyvolený mariánský ráj. Ty jsi onen malý mariánský Nový svět, který Marie ve svém rozkošném kraji od východní, polední, večerní a půlnocní strany mateřskými paprsky milosti tak nádherně osvětluje a ozařuje.“ (Maurus Junger: kázání ze dne 2. 7. 1716, vydáno tiskem v Praze 1717)⁷

Sartoriova a Jungerova oslava Podkrušnohoří může pro svou typicky barokní obrazitou exaltovanost na dnešního čtenáře působit jako čistě osobní vyznání milovanému kraji. Chápání dnešní oblasti Mostecké pánve jako svaté země, poctěné zejména přízní Bohorodičky, však patrně mělo svou tradici. Naznačuje to například méně cituplný a poměrně věcně napsaný text jezuita Johannese Millera, který v letech 1692–1693 pobýval v Bohosudově a později sepsal dějiny tohoto místa. Jeho *Historia Mariascheinensis* byla vydána až roku 1769, vznikla nicméně už roku 1710.⁸

■ Poznámky

jednotlivá pojednání uspořádána podle kontinentů a zemí. Obsahují vždy legendu o milostném obraze či soše, které jsou předmětem úcty, a vypočítávají zázraky, které se u nich staly. V Čechách jsou v původním vydání z roku 1655 zmiňovány jen dva milostné obrazy, v doplněném vydání z roku 1672 jich bylo již třicet šest. Sartorius jich ve svém doplněném překladu zachytil celých 68. Podrobně viz Royt (pozn. 3), s. 42–44.

⁵ Poprvé viz Jan Kvapil, Severočeská pánev – Mariánská země?, in: *Náboženské dějiny severních Čech, sborník příspěvků z konference v Ústí nad Labem ve dnech 9. – 11. září 1997*, Ústí nad Labem 1999, s. 20–24, dále Ibidem (pozn. 2) a Ibidem, *Lokální patriotismus, Usta ad Albim Bohemica II*, s. 20–37.

⁶ Ibidem.

⁷ Kvapil, Lokální... (pozn. 5), s. 27–30.

⁸ Ibidem, s. 30.

„O povaze místa a kraje, které si Bůh vybral ke cti své milé Matky.

Před mnohými lety stál tento milostný obraz uprostřed křovisek jako v nějaké pustině, a proto ne neprávem bylo toto místo nazýváno „Marie v nouzi“, „bolestná Matka v nouzi“ atd. Časem ale bylo všechno kolem vymýčeno, takže dneska toto milostné místo s příslušejícími budovami stojí ve volných, otevřených polích. Jinak ačkoliv toto mariánské místo na severní straně přímo přiléhá na vysoké pohoří, které odděluje Království české od Míšně, přece se v celém okolí nenachází nic divokého, nic nepřátelského, nýbrž díky krásným okolo ležícím vinohradům a zahradám, úrodným polím, zeleným luhům a lukám, líbezným potůčkům, mnohým zdravým pramenům a dalším mnohem více ke vši radosti a půvabu rozmanitě okrášlena.

Polárka se vypíná nad tímto místem na 50. stupni a 31. minutě. Tři hodiny na východ odtud leží královské město Ústí a řeka Labe, hodinu přibližně jižním směrem leží Teplice a horké lázně, vedle nichž se nachází zámek Doubravská hora neboli Teplický hrad. Západním směrem leží na tři hodiny vzdálený Duchcov, na pět hodin Most a na osm hodin Chomutov. Šest milí na sever pak leží kurfiřtské hlavní a rezidenční město Dráždany. Tolik tedy o tomto kraji.“ (Johannes Miller: *Historia Mariascheinsis, Most 1769*)⁹

Literární oslava Podkrušnohoří jako mariánské krajiny pochopitelně není dána jen unikátní povahou samotného kraje – souvisí i s dobovým literárním kontextem. Vzhledem k ústřední roli, která byla Panně Marii připisována ve vítězství nad protestantismem, se právě mariánský kult, projevující se mimo jiné obnovami i zakládáním mariánských poutních míst, stal v Čechách základem stavebním kamenem katolické protireformace. Literární počiny všech tří mnichů tak zapadají do širšího proudu barokního patriotismu, který se v Čechách rozvíjel od druhé poloviny 17. století a který, zjednodušeně řečeno, sledoval dva zdánlivě protichůdné cíle: na jedné straně se snažil zbavit Čechy identity země heretiků a rebelantů a ukázat zdejší hluboce zakořeněnou katolickou tradici, na druhé straně ale také v obraně proti rostoucí centralizaci habsburského soustátí zemi hájil jako ucelený, historicky svrchovaný státní i národní (chápáno ovšem v jiném smyslu než dnes) útvar.¹⁰ V souvisejícím svěbytném literárním žánru oslavujícím Čechy jako svatou a věrně katolickou zemi, jehož nejslavnějším představitelem jsou latinsky psaná *Miscellanea* Bohuslava Balbína, se český zemský a lokální patriotismus často spojuje mimo jiné právě s tradiční a odvěkou mariánskou úctou.¹¹

Přesto není označení dané části Mostecké pánve za *mariánskou zem* nazváním libovolným a náhodným, které by horlivý mnich mohl použít i v jakékoli jiné části českého království. Koncepce *mariánské země* má v Podkrušnohoří své opodstatnění.

Na hranicích s luterány

Krajina v severní části Mostecké pánve je výjimečná už svým geomorfologickým utvářením. Z jedné strany ji jasně ohraničuje prudce se zdvihající, souvislé pásmo Krušných hor – žádné jiné z českých pohraničních pohoří se přitom tolik nepodobá hradební linii, jako právě první krušnohorské štíty. Z opačné strany mírně zvlněnou nížinu pohledově uzavírají vrcholky Českého středohoří, které se na severu ke Krušným horám těsně přibližují. Z jihu pak území ohraničuje ten výběžek Českého středohoří, jemuž se říká Mostecké vrchy. Z Komáří vřky, Doubravské hory, Nakléřovské výšiny a dalších zdejších vyhlídek se tak tato *mariánská země* jeví být doslova „pánví“ – jednotným a kolem dokola ohraničeným územím.

Území je to obydlené od pradávna – povodí Bíliny patřilo od pravěku až po středověk k nejhustěji osídleným u nás a je obýváno nepřetržitě od neolitu.¹² Od 11. století zde vznikají hrady a budují se pevnosti na ochranu hranic (například v Zabrušanech a nad Chlumcem). Brzy poté začíná kraj významně bohatnout díky těžbě železných rud a barevných a drahých kovů. Velká kolonizace 13. a 14. století zde zanechá nadprůměrně hustou síť měst a vesnic. Třicetiletá válka zde sice napáchá škody patrné na mnoha místech až do konce 17. století, ale nejpozději od 18. století kraj prosperuje a pyšní se mnoha ambiciózními stavebními podniky. Své klíčové panství Duchcov – Horní Litvínov (později Duchcov – Záluží – Horní Litvínov) zde mají říšská hrabata Valdštejnové, v poslední čtvrtině 17. století spojená dokonce s titulem arcibiskupa. Ti se postupně zasloužili nejen o vybudování několika kostelů a poutních míst, ale také o zvelebení duchcovské rezidence a pozdější přestavbu města po velkém požáru (včetně vztýčení monumentálního sloupu z brokoffovské dílny) nebo o vybudování proslulé textilní manufaktury v Horním Litvínově – ke svým záměrům přitom zvali špičkové dobové architekty, jako byli J. B. Mathey, M. A. Canevalle nebo F. M. Kařka.¹³ Do krajiny se nepřehlédnutelně zapsaly architektonické počiny Lobkoviců, vlastníci panství Nové Sedlo nad Bílinou – Jezeří, stejně jako město Bílina. Ta získala už v poslední čtvrtině 17. století impozantní dominantu přestavbou středověkého hradu v barokní zámek pod taktovkou Giovaniniho Pietra Tencally a Antonia della Porty.¹⁴

Jméno architekta, jenž pro Lobkovice po roce 1696 a po roce 1713 proměnil někdejší renesanční zámek Jezeří v jeden z nejvýstavnějších a v krajině nejpůsobivěji umístěných zámků v Čechách vůbec, je nám naopak neznámé. Bez významu není ani teplické panství Clary-Aldringenů, kteří se v roce 1717 zasloužili mimo jiné o vztýčení proslulého Braunova trojičního sloupu v Teplicích.¹⁵ Nedaleký Chlumec pak patřil Kolovratům-Krakovským, kteří zde v letech 1691–1692 nechali na návrší Horka postavit překrásnou trojbokou italizující kapli Nejsvětější Trojice, pozdní dílo J. B. Matheye.¹⁶

Nebyli to ale jen aristokratičtí stavebníci, kdo se významně podílel na barokní proměně Podkrušnohoří. Jen pár kilometrů od sebe se zde nacházela také významná centra řeholních řádů. Na konci 17. století se v Oseku po dlouhých letech úpadku ke své bývalé slávě pozvedal starobylý cisterciácký klášter. V Bohosudově pak vznikla při poutním místě významná rezidence neaktivnějšího z mladých řádů, Tovaryšstva Ježíšova. Na přelomu 17. a 18. století tedy většínu zdejšího území drží velmi prestižní a značnými prostředky disponující správci. K tomu je však třeba ještě připočíst mimořádně bohaté královské město Most, stejně jako nedaleká města hornická.

■ Poznámky

⁹ Ibidem.

¹⁰ Naposledy problematiku poutavě shrnul Josef Petráň: Josef Petráň, *Kultura a společnost v Čechách v době baroka*, in: Vít Vlnas (ed.), *Sláva barokní Čechie. Stati o umění, kultuře a společnosti 17. a 18. století*, Praha 2001, s. 61–77, zejm. s. 64–71.

¹¹ O tomto odvětví barokní literatury viz např. Martin Sva-toš, *Latinská literatura v Čechách 1620–1720*, in: Vít Vlnas (ed.), *Sláva barokní Čechie. Stati o umění, kultuře a společnosti 17. a 18. století*, Praha 2001, s. 254–261, zejm. s. 257. Dále Kvapil (pozn. 5), s. 21.

¹² Zdeněk Stáhlík, *Proměny Podkrušnohoří, Vesmír LXXIII*, 1994, s. 318. Dostupné on-line: <http://casopis.vesmír.cz/clanek/promeny-podkrušnohoří>, vyhledáno 30. 4. 2016.

¹³ Jiří Wolf et al., *Duchcov*, Praha 2013, s. 149.

¹⁴ Zdeněk Kudělka, *Barokní architektura na Moravě*, in: *Dějiny českého výtvarného umění II/1*, Praha 1989; Emanuel Poche et al., *Umělecké památky Čech, díl 1, [A–J]*, Praha 1977.

¹⁵ Kateřina Adamcová, *Geneze a proměny mariánských, trojičních a dalších světeckých sloupů a pilířů období baroka v Čechách, Průzkumy památek XXI*, 2014, s. 89–110.

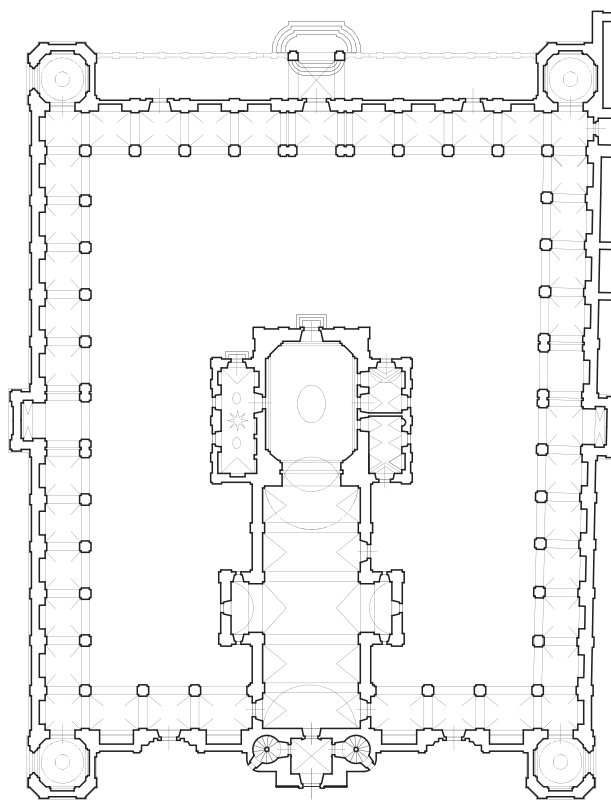
¹⁶ Richard Biegel, *Architektonický předěl v díle Jeana Baptisty Matheye*, in: Petr Macek – Richard Biegel – Jakub Bachtík, *Barokní architektura v Čechách*, Praha 2015, s. 153–179, zde 173–175.

4

5

0m 10m

6

S ←

Obr. 4. Mariánské Radčice, poutní kostel Panny Marie Bolestné, pohled od západu, Jean Baptiste Mathey, Julius Broggio, 1692–1703. Foto: Jakub Bachtík, 2012.

Obr. 5. Mariánské Radčice, ambit poutního areálu, Julius Broggio, Oktavián Broggio, 1695–1703. Foto: Jakub Bachtík, 2012.

Obr. 6. Mariánské Radčice, půdorys poutního areálu. Kresba: Lucie Beránková, 2014.

Na proměně, kterou v baroku prošla oblast Mostecké pánve, respektive na její soudobé interpretaci a konceptualizaci se ale podílel ještě jeden důležitý faktor, který již byl zmíněn. Šlo o bezprostřední sousedství s protestantským Saskem. Patří k mnoha paradoxům politiky v době baroka (ale vlastně nejen té), že nesmiřitelní ideologičtí nepřátelé často čile spolupracovali ve věcech hospodářských a politických – a naopak. Platí to i pro vztah Saska k habsburskému mocnářství. Protestanté byli v kázáních i uměleckých dílech katolické strany v 17. i 18. století běžně vykreslováni jako heretici a nezřídka metaforicky ztotožňováni se samotným ďáblem.¹⁷ Ovšem protestantské Sasko bylo zároveň součástí Svaté říše římské a saský kurfiřt (který ostatně kvůli získání polské koruny konvertoval ke katolictví) se podílel na volbě římského císaře. Není proto divu, že v době, kterou

sledujeme, spolu obě země koexistovaly v míru, jako sice tradiční rivalové, ale zároveň i důležití spojenci.¹⁸ Co platilo pro vysokou politiku, bylo v rovině praktického soužití ještě markantnější – mezi oběma stranami hranice fungovaly po třicetileté válce čilé a oficiálně podporované obchodní styky.¹⁹

Jestliže ale na hranicích Čech a Saska panoval na přelomu 17. a 18. století z politického hlediska klid, neznamenalo to zároveň, že zbraně rétoriky a propagandy budou mlčet. Naopak, tím spíš, že nepanoval konflikt reálný, bylo třeba upozorňovat na konflikt principů, čehož si ostatně byly vědomy obě strany hranice. Sasko patřilo mezi významná útočiště pobělohorských exulantů,²⁰ a z hlediska katolických Čech tak bylo mimo jiné zdrojem nežádoucí protestantské osvětové činnosti, ať už v podobě přicházejících kazatelů, nebo literatury. Proto je zcela pochopitelné, proč Sartorius zdůrazňuje obraz Podkrušnohoří jako „předsunutou zeď a hrad“ na obranu před protestantským Saskem – osecké dílo je totiž stejně tak projev upřímné mariánské úcty a zemského patriotismu, jako dobře promyšlený výraz politické vůle. A to nejen z hlediska náboženských poměrů, ale v případě cisterciáka Sartoria i ve smyslu sebe reprezentace řádu, který měl péči o mariánskou úctu v popisu práce, i samotného oseckého

■ Poznámky

17 K tomu např. debata o ikonografii pražského staroměstského sloupu – Vít Vlnas, *Mariánský sloup a jeho náměstí* (poznámky o smyslu a místě), *Zprávy památkové péče* LXXV, 2015, s. 219–226; Lubomír Sršeň, *Rizika obnovy mariánského sloupu na Staroměstském náměstí*, *Tamtéž*, s. 254–260.

18 Pochopitelně ale nešlo o žádnou idylu – šaští kurfiřti většinou využili každé příležitosti, jak vylepšit své mocenské postavení na úkor Habsburků, o čemž svědčí například jejich ochotná účast na straně Pruska ve válkách o rakouské dědictví. Důvody ale byly víc mocenské než ideové – stejně si ostatně počínala i řada ambiciózních velmožů katolických (viz snahu kurfiřta Maxmiliána II. Emanuela Bavorského využít na úkor císaře válečné oslabení monarchie při válkách o španělské dědictví).

19 Ještě v 60. letech byla navíc velká část vesnic na české straně hor luterského vyznání, což se oficiálně změnilo až na základě intervencí arcibiskupa Valdštejna. Letité vazby na protestantské sousedy se tím ale reálně přetrhaly nepodařilo. Viz Jiří M. Havlík, *Jan Fridrich z Valdštejna: Arcibiskup a mecenáš doby baroka*, Praha 2016, s. 55–57.

20 Saský kurfiřt měl navíc po třicetileté válce v zástavě také Lužici, která pro české protestanty měla možná ještě zásadnější význam. Podrobně pobělohorskou emigraci v Sasku a Lužici zmapovala: Edita Štěříková, *Exulantská útočiště v Lužici a Sasku*, Praha 2004.

kláštera, který tvořil jedno z duchovních center kraje.

Interpretace Podkrušnohoří jako mariánského ráje se projevila i v podobě konkrétních hmotných projevů, tedy v bezpočtu sakrálních barokních památek. Vedle poutních areálů Bohosudova, Mariánských Radčic, Horního Jiřetína a Zahražan u Mostu, které Sartorius a Junger jmenují ve výše uvedených úryvcích, lze totiž doplnit i další uctívání obrazy a místa. Sartorius zmiňuje ještě uctívání Panny Marie ve zbořených Kopistech u Mostu i účtu k mariánské soše, která lákala procesí i do samotného osekého kláštera.²¹ Od počátku 18. století byl centrem mariánské účty i jeníkovský kostel, kde byla od roku 1673 uctívána milostná soška Bolestné Panny Marie.²² Po roce 1731 se pak rozšířila účta k sošce Panny Marie z bočního oltáře kostela v Trmčicích.²³ Podle Franze Endlera měla být poutním místem i duchovská kaple Panny Marie Pomocné.²⁴ Podle jiných údajů byl v duchovském kostele Zvěstování Panny Marie uctíván starý obraz Panny Marie, spojovaný s Diegem de la Cruz, později se ocitnuvší v držení mosteckých kapucínů.²⁵ Poutníci putující do Bohosudova pak svou cestu mnohdy spojili i s návštěvou Svatých schodů v Krupce, které ve zdejším mariánském kostele vznikly v roce 1738.²⁶ A až 8 000 věřících mělo na svátek a v oktávu sv. Valentina navštěvovat tomuto světci zasvěcený kostel v Novosedlicích, kde měly být od nepaměti chovány jeho ostatky.²⁷ V blízkosti námi sledované oblasti pak lze jmenovat ještě poutní tradici v Kostomlatech pod Milešovkou, kam od 30. let 18. století chodili poutníci k léčivému pramenu s vazbou na repliku Panny Marie Pomocné – Pasovské.²⁸ Naprostá většina těchto míst přitom v době mezi druhou polovinou 17. a první polovinou 18. století prošla menší či větší stavební přestavbou.

Jak je vidět, *mariánský ráj* byl na uctívání obrazy skutečně bohatý, přičemž řada poutních míst vznikla i po vydání Sartoriova díla.²⁹ Slávy čtyř hlavních starobylých uctívání obrazů ale žádné z nich nedosáhlo. Byly to právě milostné mariánské obrazy v Bohosudově, Horním Jiřetíně, Mariánských Radčicích a v roce 1968 bohužel zbořeném klášteře v Zahražanech u Mostu, které v očích současníků představovaly opory teze o severočeském mariánském ráji – respektive tvořily jeho „Jitřenku“, „Slunce“, „Lunu“ a „vojsko pod praporce“, jak je metaforicky oslavuje citovaný Maurus Junger. Význam těchto obrazů a poutních míst, která je uchovávala, se logicky musel odrazit i na péči, kterou jejich zvelebení věnovali stavebníci 17. a 18. století. Podařilo se tak zůstávat dodnes památkou duchovních ambic a představ, které celý koncept podkrušnohorské mariánské země provázely.

Slunce osekých cisterciáků

Těžko si pro *mariánský ráj* představit lepší oporu, než může poskytnout bohatý klášter cisterciáků. Jde totiž v podstatě o řád mariánských ctitelů – každý cistercký klášterní kostel je závazně zasvěcen Bohorodičce a vztah k Panně Marii tvoří od počátků řádu jádro cistercké spirituality. Starobylému klášteře v Oseku přitom na přelomu 17. a 18. století nechyběly síly ani ambice svůj vliv do kraje pod Krušnými horami otisknout.

Osek patří k nejvýznamnějším klášterním institucím přinejmenším na severu Čech. Založen byl na samém sklonku 12. století, přičemž jeho začátky jsou spojeny s působením špičkové raně gotické stavební hutě.³⁰ Do éry baroka však klášter vstupoval v neutěšeném stavu – v 15. století vícekrát vypleněný a později majetkově oslabený spory s arcibiskupstvím. Jeho plnohodnotná a samostatná obnova začala v podstatě až s rokem 1650.³¹ Činnost opata Laurentia Scipia (opatem 1650–1691) ale byla natolik úspěšná, že jeho nástupce Benedikt Littwerig již mohl plnou pozornost věnovat nikoliv pouhé obnově kláštera a jeho panství, ale také jeho rozkvětu – Littwerig proslul zejména velkou barokní přestavbou kláštera ve 20. letech 18. století pod vedením Oktaviána Broggia.

Je ale zajímavé, že před vlastním klášteřem dostala při zvelebování osekých držav přednost jiná stavba – poutní kostel v Mariánských Radčicích. Začátky zdejšího poutního místa v tradici sahají až do 13. století. Předmětem zdejší účty je milostná socha Panny Marie pod Křížem, jejíž vznik je shodou okolností spojován přímo s osekým opatem, Theodorichem II. zvaným Velký.³² Plány na výstavbu nového areálu na místě malého gotického kostela se patrně zrodily už v hlavě opata Scipia – svědčily by o tom zprávy o drobných úpravách areálu již v roce 1688.³³ Vlastní stavba nového kostela Panny Marie Bolestné ale začala až krátce po nástupu nového opata, roku 1692.³⁴ V hrubé podobě byl kostel hotov asi k roku 1697, již o rok dříve se začalo pracovat na ambitu. Celý areál byl hotov roku 1703, jedenáct let po začátku prací.

Otakar Votoček přinesl dodnes přijímaný výklad o autorství areálu. V účtech je totiž roku 1694 doložena platba „panu staviteli Mathojovi“, který toho roku dohlížel na stavbu, což byl nepochybně Jean Baptiste Mathey, dvorní architekt osekého souseda arcibiskupa Valdštejna. Od roku 1695 nicméně měl stavbu na starosti „stavitel z Litoměřic“, Julius Broggio, který po Matheyově smrti o rok později stavbu definitivně převzal a výchozí projekt zásadně proměnil. Broggiovým samostatným dílem jsou jak ambity (které ale možná byly plánovány už v rámci Matheyovy koncepce), tak zásadní architektonická

■ Poznámky

21 Sartorius v souvislosti se severočeskou *mariánskou zemí* mluví ještě o poutních místech v Jirkově, Žatci, Bečově a Vintřově, která však již nejsou součástí zkoumaného území.

22 Existence poutní tradice v Jeníkově nebyla známa až do 90. let 20. století, kdy byla nalezena kniha svědectví o zázračných uzdraveních, k nimž došlo po přímělu k jeníkovské sošce. Rozkvět kultu nastal po roce 1708, prudce vzrostl kolem roku 1720 a kulminoval roku 1722, aby se od 40. let velmi ztenčoval. K sošce chodili především obyvatelé vsí náležejících k osekému klášteře, ale i z okolních panství. Jeníkovský příklad dokládá vzestup mariánského kultu v severních Čechách ve sledovaném období. Více viz Vít Honys, *Zázračná vyslyšení z Jeníkova a Kostomlat pod Milešovkou – dvou barokních zapomenutých mariánských poutních míst severních Čech*, *Folia Historica Bohemica* XXIV, 2009, s. 56–75.

23 Jaroslav Macek, *950 let litoměřické kapituly*, Kostelní Vydří 2007, s. 252.

24 Franz Endler, *Das Soziale Wirken der katholischen Kirche in der Diözese Leitmeritz (Königreich Böhmen)*, Wien 1903, s. 38. Není ovšem zřejmé, o kterou kapli se jedná, a autor neuvádí žádné další podrobnosti.

25 Wolf (pozn. 13), s. 133.

26 Macek (pozn. 23).

27 Ibidem, s. 261.

28 Vít Honys, *Výzdoba a vybavení interiéru kostela sv. Vavřínce v Kostomlatech pod Milešovkou v časech rozkvětu místního mariánského kultu*, *Monumentorum Custos* 2009, s. 13–18.

29 Panna Marie též patří k nejčastějším ikonografickým tématům barokní plastiky ve sledovaném území; oblíbená je pochopitelně především Bolestná Panna Marie, uctívána jak ve vlivném Bohosudově, tak v Mariánských Radčicích. Viz Vít Honys, *Odras mariánského a světeckého kultu v exteriérové zlidovělé kamenné plastice v prostoru mezi Krušnými horami a Českým středohořím*, in: Kristina Kaiserová – Zdeněk R. Nešpor, *Variety české religiozity v „dlouhém“ 19. století*, Ústí nad Labem 2010, s. 243–253.

30 Ke starší historii kláštera viz Jaroslav Macek, *Historie osekého kláštera od založení do roku 1421*, in: *800 let kláštera Osek*. Jubilejní sborník, Osek 1996, s. 49–61.

31 Historii kláštera v 17. a 18. století zpracoval též: Jaroslav Macek, *Dějiny osekého kláštera od husitských válek do roku 1947–1950*, in: *800 let kláštera Osek*. Jubilejní sborník, Osek 1996, s. 63–78.

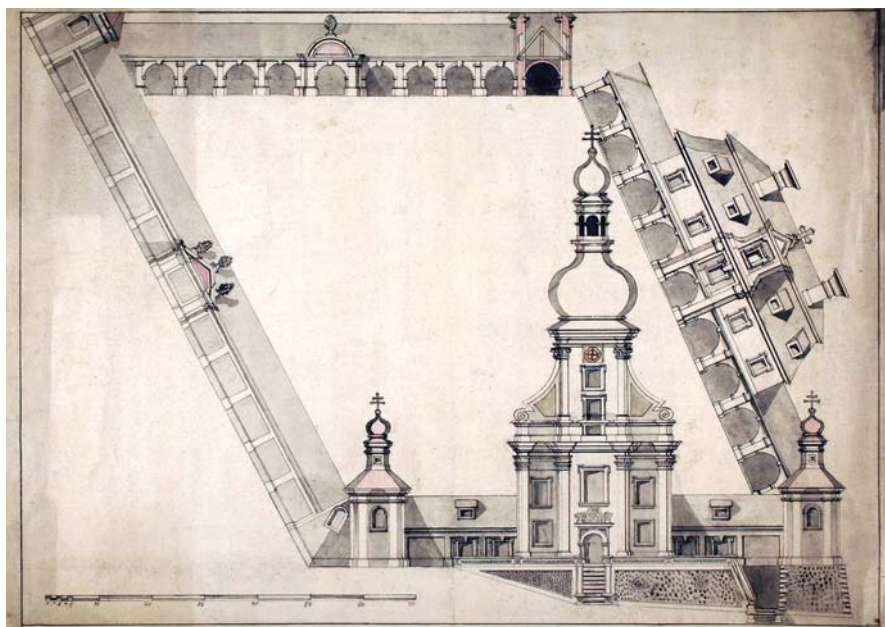
32 Historii poutního místa, spíše ovšem z pohledu tradice, shrnuje Norbert Krutský, *Mariánské Radčice – Poutní místo osekých cisterciáků*, in: *800 let kláštera Osek*. Jubilejní sborník, Osek 1996, s. 35–39.

33 Petr Macek a kol., *Oktáván Broggio 1670–1742*, Litoměřice 1992, s. 91.

34 Podrobně ji na základě účtů zdokumentoval Otakar Votoček, *Barokní Mariánské Radčice a jejich stavitelé*, *Umění* XXX, 1982, s. 152–171. Dodnes se ovšem objevuje i nesprávný údaj, převzatý ze starší literatury, který uvádí začátek stavby až k roku 1698.

7

8

i ideová změna kostela, který místo presbytáře získal velkou mariánskou kapli s oválnou kupolí, kde je milostná socha uložena.³⁵ Poněkud zjednodušené tvarosloví interiéru a exteriéru kostela pak naznačuje, že Broggio dohlížel i na dokončování Matheyem rozdělané práce.

Mariánskoradčický areál patří mezi pozoruhodné barokní památky, a to zejména po stránce zvolené architektonické koncepce. Neobvyklá je už základní dispozice kostela, kterou můžeme jednoznačně připsat invenci J. B. Matheye. Nevyužívá totiž žádný z běžných domácích typů (víceodlní prostor, prosté jednolodí, jednolodí s bočními kaplemi), ale vytváří zvláštní dispozici prostého jednolodí s výrazným transeptem (nebo dvojicí hlubokých bočních kaplí). J. Broggio pak k původní stavbě doplnil velkou kapli na podélné obdélném půdorysu zhruba v šířce lo-

di, doplněnou ještě dvěma přízemními prostory po stranách. Napojení obou částí působí na první pohled poněkud násilně – Broggio se totiž nesnažil o zbytečně rafinované řešení a pro kapli použil variaci na typ, který úspěšně a jen s drobnými obměnami zvolil i při jiných příležitostech.³⁶ Paradoxně je to však v duchu symboliky areálu, neboť místo uchování uctívané sochy je tím jasně vymezeno a zdůrazněno. V každém případě zde však vznikl kompoziční celek, který v Čechách nemá srovnání.

Upozornit je ale třeba také na pojetí zdejšího ambitu s šesticí kaplí (čtyři nárožní a dvě po stranách – na východě byl vstup do areálu, na západě je do ambitu zavázáno průčelí). Samotné architektonické pojetí je s výjimkou vstupních bran, doplněných později O. Broggiem,³⁷ vlastně poměrně tradiční. Za zmínku možná

Obr. 7. Horní Jiřetín, idylický pohled na město na pohlednici z počátku 20. století. Foto: Fotosbírka NPÚ, ÚOP v Ústí nad Labem, n. č. 114216.

Obr. 8. Horní Jiřetín, poutní areál s kostelem Nanebevzetí Panny Marie, celkový půdorys, inkoustová kresba, 2. polovina 18. století. Sbírky Národního památkového ústavu, Územní památková správa v Praze, mobilní fond státního zámku Mnichovo Hradiště, inv. č. MH 2391.

stojí fakt, že schéma užitá pro kapli připojenou ke kostelu Broggio neváhal znovu použít při řešení rohových kaplí ambitu. Přesto je dobré upozornit na prosté lizérové členění stěn, okosená nároží s nikami na koutových kaplích, segmentové štíty s čučky nad kaplemi bočními a další detaily – ještě se s nimi setkáme. Pozornost bychom ale měli věnovat i celkové koncepci ambitu. V první řadě proto, že jde o aplikaci schématu, které se v Čechách 17. století díky vzoru Svaté Hory u Příbrami stalo natolik populárním, že je u nás v podstatě poznávacím znamením poutního místa – jde o čtyřbokou dispozici se zdůrazněnými nárožními kaplemi, která – v souladu s populárními mariánskými metaforami – tvoří symbolickou aluzi na pevnostní architekturu.³⁸ „Předsunutá zeď a hrad“, o kterých píše v souvislosti s mariánským krajem Sartorius, měla ve skutečnosti svou konkrétní a letitou paralelu už v symbolické řeči architektury.

Luna s valdštejským erbem

Vedle oseckého kláštera se nicméně mezi zdejší významné vrchnosti zařadila další důležitá církevní autorita. Dvojpanství Duchcov – Horní Litvínov ležící přímo na úpatí Krušných hor získal v roce 1641 Maxmilián z Valdštejna. Jeho dědicem se stal Jan Bedřich z Valdštejna (1642–1694), který po delším pobytu v Římě – v blízkosti samotného papeže Alexandra VII. –

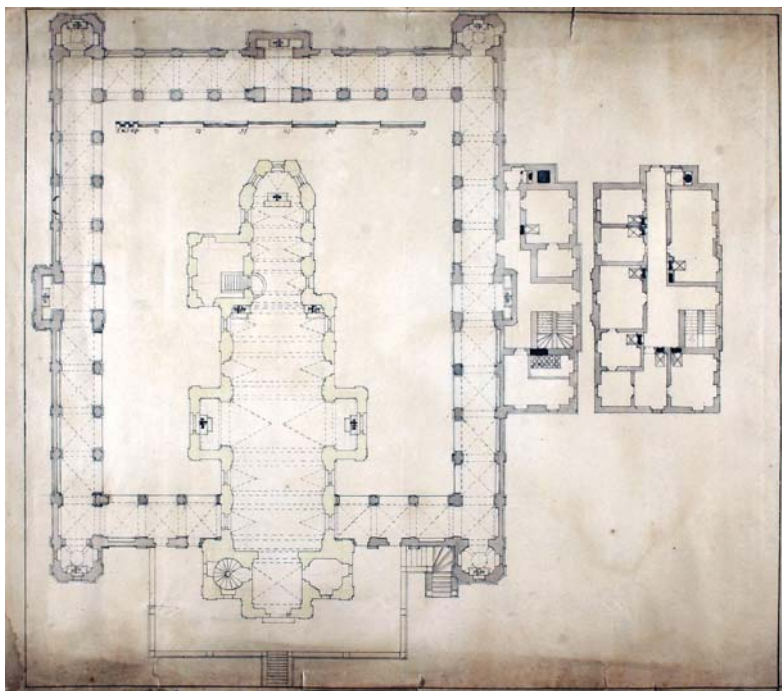
■ Poznámky

35 Viz Macek (pozn. 33), s. 91–92, kde je publikován také Broggiův plán areálu. Dále Petr Macek, Giulio Broggio, in: Petr Macek – Richard Biegel – Jakub Bachtík (edd.), *Barokní architektura v Čechách*, Praha 2015, s. 197–203, zejm. s. 199–200. Zřízení kaple místo presbytáře mělo zjevnou symbolickou rovinu. Doplnjuje totiž šesticí kaplí ambitu – každá z kaplí areálu tak symbolizuje jednu ze Sedmi bolestí Panny Marie.

36 Většinou šlo o samostatné stavby založené na principu obdélného půdorysu s oválnou nebo oktogonální kupolí skrytou ve střeše a ukončenou lucernou a členěné systémem lizérových ráhů s pilastry při nárožích. Jde např. o hřbitovní kapli v Liběšicích nebo pohřební kapli biskupa Jaroslava Ignáce ze Sternberku v Litoměřicích. Viz Macek (pozn. 35), s. 199–200.

37 Macek (pozn. 33), s. 91.

38 Podrobněji viz Royt (pozn. 3), s. 135–158.

9

Obr. 9. Horní Jiřetín, poutní areál s kostelem Nanebevzetí Panny Marie, celkový pohled na areál s náčrty fasád, inkoustová kresba, 2. polovina 18. století. Sbírky Národního památkového ústavu, Územní památková správa v Praze, mobiliární fond státního zámku Mnichovo Hradiště, inv. č. MH 2390.

Obr. 10. Horní Jiřetín, kostel Nanebevzetí Panny Marie, Jean Baptiste Mathey, 1694–1700, celkový pohled. Foto: Pavla Priknerová, 2015.

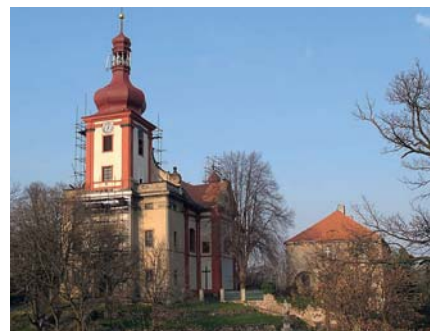
Obr. 11. Horní Jiřetín, budova fary, po 1750. Fara představuje jediný fyzický pozůstatek někdejšího ambitu – v jejím přízemí se dosud zachovala část ambitové chodby. Na fasádě je někdejší ambit patrný v podobě výrazné slepé arkády v levé části přízemí. Foto: Fotosbírka NPÚ, ÚOP v Ústí nad Labem, n. č. 148065.

nastoupil v Čechách závratnou církevní kariéru. Ta roku 1675, tedy v jeho pouhých 33 letech, vyvrcholila jmenováním na místo pražského arcibiskupa.³⁹ V klíčové době konce 17. století tedy dohlížel na rozvoj důležité části *maríánského ráje* sám primas český. Jeho zdejší državy přitom nebyly žádné marginální statky: svědčí o tom skutečnost, že v roce 1667 dosáhl Valdštejn toho, že z obou panství byl zřízen rodový fideikomis. Duchcov s Horním Litvínovem se tak pro příště staly základním kamenem valdštejnského majetku.⁴⁰ Tento krok navíc otevřel prostor pro hospodářský vzestup panství, neboť fideikomisní zřízení zaručovalo majiteli i dalším investorům, že zde nebude docházet k žádným velkým hospodářským zvratům a turbulencím.

Tato příznivá situace se odrazila i ve stavební činnosti, která se zde začala intenzivně rozbíhat po roce 1675, kdy se Valdštejn definitivně usa-

dil v Čechách a za svou rezidenci si zvolil právě Duchcov. Je ale dobré poznamenat, že Valdštejnovu stavební aktivitu v kraji nemotivovala jen péče o rodové statky. Mladý arcibiskup si totiž za jeden z hlavních úkolů vytkl reorganizaci farní správy v Čechách, která se nacházela v rozkolu z hlediska stavu a prostorové kapacity kostelů i kvůli chybějícím farářům; právě arcibiskupa Valdštejna, který v souvislosti s reformou podpořil vznik řady nových sakrálních staveb a přestaveb, můžeme považovat za jednoho ze zásadních iniciátorů „barokní obnovy“, která postupně zásadně proměnila tvář českých vsí a měst.⁴¹

Na vlastních panstvích se nicméně arcibiskup, na rozdíl od osekých cisterciáků, přece jen nejprve soustředil na úpravy nevyhovující duchcovské rezidence, na které se pracovalo od 70. do 90. let 17. století. Souviselo to ostatně s nutností celé panství hospodářsky stabilizovat, neboť se po třicetileté válce nacházelo v celkově bídém stavu.⁴² Všem arcibiskupovým projektům – ať už šlo o duchcovský zámek, zámecký kostel, nebo třeba farní kostel v Horním Litvínově – byla nicméně věnována rovnocenně špičková architektonická péče. Vděčit za to lze jeho dvornímu architektovi, kterého si arcibiskup přivezl z Říma a kterým nebyl nikdo jiný než proslulý Jean Baptiste Mathey, s nímž jsme se setkali už v *Maríánských Radčicích*. Tento „Říman francouzského původu“, jehož tvorba znamenala v Čechách sklonku 17. století doslova přelom,⁴³ dostal v 90. letech za úkol připravit projekt k přestavbě nejvýznamnějšího poutního místa na valdštejnských državách – kostela Nanebevzetí Panny Marie v Horním Jiřetíně.

10

11

O starší historii poutního místa nevíme o mnoho víc, než co psal Sartorius ve svém atlasu. Dějiny areálu spojené s úctou k sošce Madony s dítětem začínají někdy v 15. století. Zdejší pouti začaly být populární zejména v 80. letech 17. století, podle všeho v reakci na morovou ránu z let 1679–1680, která se právě severočeskému podhůří vyhnula. Proto v 90. letech arcibiskup inicioval zásadní proměnu poutního místa do jeho dnešní podoby, kterou světil svému dvornímu architektu Matheyovi. Stavba, u které je architekt doložen jménem v účtech,⁴⁴ probíhala mezi lety 1694–1700, takže architekt ani stavebník se jejího dokončení nedočkali.

Horníjiřetínský kostel byl dlouho považován za okrajové a spíše slabší Matheyovo dílo. Díky nejnovějšímu bádání⁴⁵ je nicméně tento pohled zásadně přehodnocován. Monumentální,

■ Poznámky

39 O Valdštejnovi nejnověji monografie: Havlík (pozn. 19). Osobnost i neobvyklou kariéru Jana Bedřicha, která začala velmi rychle, ale záhy též nalezla svůj strop, poutavě a zasněženě přibližuje také Petra Vokáčová, *Příběhy o hrdečkách. Aristokracie českých zemí v době baroka*, Praha 2014, s. 233–288.

40 Podrobně viz Jiří Hrbek, *Barokní Valdštejnové v Čechách 1640–1740*, Praha 2013, s. 178 ad.

41 Havlík (pozn. 19), s. 123–136.

42 Podrobněji viz Wolf (pozn. 13).

43 Recentně o Matheyovi: Biegel (pozn. 16), s. 153–179.

44 Údaj publikoval již Johann Joseph Morper, *Der Prager Architekt Jean Baptiste Mathey*, München 1927, s. 92–93.

45 Jeho výsledky v říjnu 2014 shrnula odborná konference. Viz Jakub Bachtík, *Barokní kostel Nanebevzetí Panny*

ale na první pohled střídmy kostel totiž zaujme řadou zvláštností.⁴⁶ Dispozici – podélnou loď bez bočních kaplí, která je uprostřed rozšířena „transeptem“, respektive dvojicí hlubokých bočních kaplí – jsme viděli v Mariánských Radčicích. Zde se ale jedná o skutečně velkorysou a do detailu propracovanou variaci, která z kostela činí v rámci domácí architektury unikát.⁴⁷ Rostislav Švácha přesvědčivě doložil, že daný motiv měl mimo jiné svůj důležitý symbolický význam (půdorysný motiv kříže).⁴⁸ Právě symbolická mluva architektury se přitom na celé stavbě uplatnila i v řadě dalších ohledů. Starobyloou tradicí místa například mohou naznačovat některé nápadné gotismy v podobě protáhlého polygonálního presbytáře, štítového ukončení křídel transeptu nebo také nápadně disproportionálního řešení pilastrů kolem závěru, které tvoří aluzi na gotické opěráky.⁴⁹

Kostel Nanebevzetí Panny Marie v Horním Jiřetíně odráží ambice stavebníka i architekta stejně jako snahu dát posvátnému místu skutečně reprezentativní podobu. Přesto zásadní prvek tomuto areálu chybí – je jím ambit s kaplemi, který je, jak již bylo řečeno, v rámci Čech v podstatě poznávacím znakem poutního místa.

Ve skutečnosti však byl ambit plánován a zčásti byl dokonce proveden. Jeho podobu se podařilo určit díky šťastnému nálezu dvou výkresů ve sbírkách NPÚ, uložených na zámku v Mnichově Hradišti.⁵⁰ Plány zachycují hotový kostel a kolem něj návrh budoucího ambitu, jehož součástí měla být i fara. Podoba ambitu je pro nás velmi zajímavá. Jeho celkové řešení se čtveřicí nárožních kaplí s lucernami a obdélnými bočními kaplemi stejně jako detaily (lizenové členění, zkosená nároží koutových kaplí s vloženými nikami, segmentové štíty s čučky nad kaplemi bočními) totiž téměř doslova odpovídá podobě, kterou získaly ambity v Mariánských Radčicích pod vedením Giulia Broggia. Ohledně původu plánů i vlastní stavby ambitu, která začala až po roce 1750 a nebyla nikdy dokončena, pánuje mnoho nejasností.⁵¹ Přesto zásadně mění náš pohled na celý areál i jeho kontext.

Předně je zajímavé, že na tak malém prostoru měly vzniknout hned dvě velkoryse pojaté „mariánské pevnosti“. Ještě zvláštnější je ale skutečnost, že šlo o areály, jejichž řešení vycházelo z totožných architektonických konceptů, v případě ústřední stavby kostela navíc i dosti neobvyklých. Pozoruhodné je to zejména z toho důvodu, že každý z areálů měl jiného stavebníka. Arcibiskup musel nepochybně vědět, že Mathey stavbu stejné koncepce buduje i v Mariánských Radčicích, a přitom podle všeho patřil mezi stavebníky, kterým architektura nebyla lhostejná a kteří svou stavební činnost a její kvalitu chápali jako důležitý způsob sebe prezentace.⁵² Nabízí se proto lákavá hypotéza, že oba projekty nevznikaly tak docela nezávisle

a že pro obě poutní místa byla od začátku a ve shodě obou sousedících stavebníků plánována stejná koncepce. Bohužel, nejenže pro takovou skutečnost nejsou žádné doklady, navíc ani není zřejmé, který z projektů vznikl dříve. Zaměstnaný Mathey mohl dost dobře oseekým prostě nabídnout variantu již hotového jiřetínského projektu, který zatím ležel „v šuplíku“...

Ale ať už jde o záměr, nebo náhodu, obě místa pojí mimo vši pochybnost úzký architektonický vztah. Architektura zde tak možná bezděčně, o to však působivěji odráží skutečnost, že Podkrušnohoří na konci 17. století procházelo proměnou, které byla vlastní „jednota místa, času a děje“ – tedy že na přelomu 17. a 18. století bylo místem řady zásadních investic a stavebních podniků, které sdílely společný cíl – obnovit slávu zdejší duchovní tradice a vybudovat tak reprezentativní tvář toho, co bude později nazýváno *mariánskou zemí*.

Jen na základě dvou areálů by takové tvrzení možná působilo troufale, Jiřetín a Radčice nicméně zdaleka nebyly jedinými oporami zdejšího *mariánského ráje* a rozhodně ne těmi nejslavnějšími.

Vojska pod jezuitským praporem

Starobylý klášter a hlava církevní správy – už jen jeden patron chybí k tomu, aby pozemská zástita nad mariánskou zemí byla skutečně kompletní: zástupce ambiciózních „nových“, potridentských řádů, jakým byli například jezuité. Může tedy být překvapením, že třetí z proslulých poutních míst spravovalo právě Tovaryšstvo Ježíšovo?

Jiřetín a Mariánské Radčice se mohou chlubit špičkovým architektem a předními stavebníky, Bohosudov je nicméně překonává proslulostí a popularitou, což lze nepochybně spojit i s obratností paterů jezuitů, zdatných propagátorů poutních tradic⁵³ – Bohosudov patřil do počátku 20. století mezi nejnavštěvovanější poutní místa na území Čech. Předmětem zdejší úcty je socha Píety, která podle legendy pochází už z počátku 13. století. Správu poutního kostelíka, postaveného na místě starší kaple počátkem 16. století, převzali roku 1587 jezuité. Velké poutě na toto místo začaly směřovat od roku 1610, v adekvátním rozvoji místa ale dlouho bránily politické a náboženské konflikty (v průběhu stavovského povstání a třicetileté války byla soška hned několikrát přemístována). Jeho obnova tedy začala až po třicetileté válce a trvala celé půlstoletí.⁵⁴

Skutečný rozkvět tak nastal až s rokem 1665, kdy byl poutnímu místu z odkazu paní Anny Marie Regnierové von Bleyleben zajištěn stálý přísun finančních prostředků. Přestože se od počátku počítalo se stavbou nového kostela, práce započaly roku 1670 výstavbou rezidence se zpěvákou školou a postupným budováním ambitu.

Až do své smrti v roce 1679 ji vedl jezuita oblíbený G. D. Orsi. Po Orsiho smrti se na stavbě vystřídal několik stavitelů, z nichž nejvýznamnější byl P. I. Bayer. Budování areálu ale nakonec nebylo završeno pod vedením nikoho jiného než Julia Broggia a jeho syna Oktaviána, kteří sem byli přizváni kolem roku 1700 k vý-

■ Poznámky

Marie v Horním Jiřetíně a architekt Jean Baptiste Mathey: zpráva z konference na horké půdě, *Zprávy památkové péče* LXXIV, 2014, s. 520–522. Většina příspěvků byla publikována jako součást čísla *Czech and Slovak Journal of Humanities* 2/2014. Kostelu také byla věnována obsáhlá a kvalitní bakalářská práce – Pavla Priknerová, *Kostel Nanebevzetí Panny Marie v Horním Jiřetíně v souvislosti valdštejnské stavební činnosti na duchcovském panství* (bakalářská práce), Ústav pro dějiny umění FFUK, Praha 2013.

⁴⁶ Mezi odkazy na starší architekturu by mohla patřit i symetricky umístěná průčelní věž, která se u nás v architektuře 17. století neobjevuje, zatímco ve starší ano. Architektonické analýze a interpretaci kostela se podrobně věnovala Pavla Priknerová, *Church of the Assumption of the Virgin Mary in Horní Jiřetín, Czech and Slovak Journal of Humanities* 2/2014, s. 93–104; dále také Priknerová (pozn. 45).

⁴⁷ Genezi tohoto zvláštního řešení se podrobně věnovala Pavla Priknerová. Viz Ibidem.

⁴⁸ Rostislav Švácha, *The Type of Jean Baptiste Mathey's Church in Horní Jiřetín, Czech and Slovak Journal of Humanities* 2/2014, s. 105–115.

⁴⁹ Na tyto motivy upozornila Priknerová (pozn. 46).

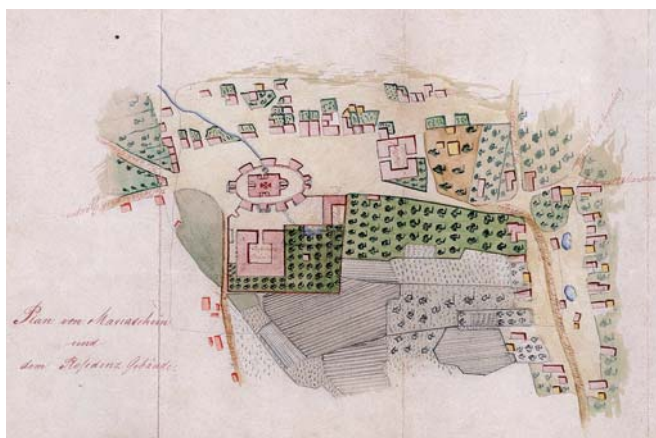
⁵⁰ Národní památkový ústav, SZ Mnichovo hradiště, mobiliární fond, inv. č. MG 2390, MH 2391. Plány byly poprvé publikovány v: Jakub Bachtík – Jaroslav Horáček, *The Pilgrimage Site in Horní Jiřetín: Unknown Plans for a Vanished Complex, Czech and Slovak Journal of Humanities* 2/2014, s. 116–127.

⁵¹ Dochované výkresy patrně vznikly až v souvislosti s výstavbou ambitu v 50. letech 18. století. Farní kronika nicméně uvádí, že stavba začala podle „plánů nalezených v archivu“. Je tedy pravděpodobné, že výkresy z hradiště jsou kopii nebo překreslenou variantou staršího projektu. Zda ale tento projekt pocházel už z konce 17. století, a tedy z ruky J. Broggia, nebo jde o mladší dílo Broggiova pozdějšího epigona (stavbu ambitu zmiňuje roku 1730 Jan Josef z Valdštejna, který na záměr věnoval v závěti 3 000 zl. – projekt mohl vzniknout i při této příležitosti), ale zatím není možné rozhodnout. Podrobně viz Ibidem.

⁵² Švácha (pozn. 48).

⁵³ Tovaryšstvo se zasloužilo zejména o vybudování a správu proslulé Svaté Hory u Příbrami.

⁵⁴ K dějinám areálu recentně, byť spíše populární formou Ludomír Kocourek, *Der Wallfahrtsort Bohosudov (Maria-schein)*, in: *Wallfahrten in der europäischen Kultur. Tagungsband Příbram*, 26. – 29. Mai 2004, Frankfurt am Main 2006, s. 501–510. Stavební dějiny jsou podrobně a s odkazy na plánovou dokumentaci a starší literaturu zpracovány v Macek (pozn. 33), s. 45–56.

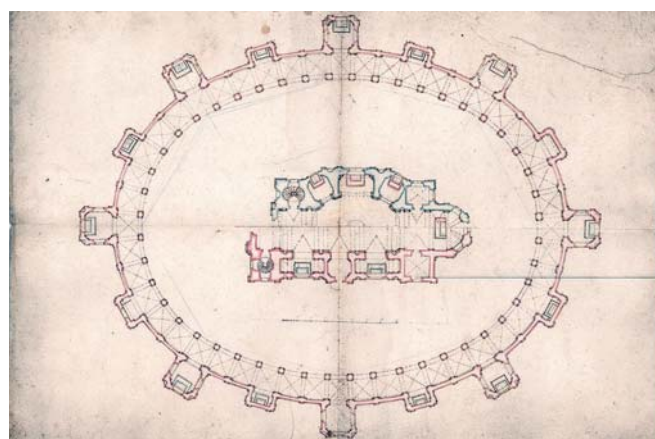
12

13

14

15

Obr. 12. Plán poutního areálu v Bohosudově s okolím, konec 18. století (?). SOA Litoměřice, fond Řád jezuitů Bohosudov, inv. č. sine. Foto: Petra Voráčková – DIGRS, 2014.

Obr. 13. Bohosudov, dobová pohlednice se snímkem poutního areálu, 1919. Převzato z: <http://www.jesuiten.at/lin-oesterreich/geschichte/alt-fotos/>, vyhledáno 25. 6. 2016.

Obr. 14. Bohosudov, poutní areál s kostelem Panny Marie Bolestné, Julius a Oktavián Broggiové, 1701–1706. Foto: Petr Macek, 2016.

Obr. 15. Bohosudov, půdorys areálu s neprovedeným, variantním řešením kostela, Oktavián Broggio, 1700. SOA Litoměřice, fond Řád jezuitů Bohosudov, inv. č. sine. Foto: Petra Voráčková – DIGRS, 2014.

stavbě kostela. Ten byl sice zbudován relativně rychle v letech 1701–1708, nicméně práce na bohosudovském poutním místě skončily až roku 1722, kdy byl pod vedením O. Broggia dokončen ambit a dodatečně upraven i kostel.

V Horním Jiřetíně a Mariánských Radčicích jsme mohli vidět netradičně pojatý kostel, doplněný vcelku běžně řešeným ambitem. V Bohosudově je tomu právě naopak. Dvouvěžový kostel Panny Marie Bolestné je založen na půdorysu jednolodí s bočními kaplemi a odsazeným presbytářem, který je nedílnou součástí domácí architektury nejméně od 50. let 17. sto-

letí, kdy jej v několika variantách rozpracovával Carlo Lurago a jeho okruh.⁵⁵ Je přitom zajímavé, že jezuité toto řešení zvolili zcela záměrně, neboť Broggiové jim předložili i mnohem progresivnější varianty, z nichž jedna dokonce vycházela z Hildebrandtova zbrusu nového, radikálně dynamického kostela v Jablonném v Podještědí.⁵⁶

O to zajímavější je zdejší podoba ambitu. Typické součásti „mariánské pevnosti“ – větší a menší kaple spojené křížovou chodbou – jsou zde uspořádány na půdorysu monumentálního oválu. Takto pojatý ochoz u nás nemá obdoby ani v 18. století, natož o století dříve. Motiv oválu, tedy křivkově deformované centrály, symbolicky vyznačuje „to pravé svaté místo“ a na rozdíl od tradičně pojatého kostela jasně odráží význam slavného poutního místa i ambice jeho správců.

Závěrem: Architektura jako inspirace mariánské země?

Klášteř magdalenitek v Zahražanech u Mostu, ukrývající poslední z „velké čtveřice“ milostných obrazů, už nám podrobnější svědectví nevydává. Zanikl spolu se starým Mostem v 70. letech 20. století. Těch několik dochovaných snímků a stručných popisů⁵⁷ nám o stavbě přebudova-

né v roce 1724 dává jen matnou představu – na první pohled ale zaujme motiv výrazného transepu v polovině kostelní lodi, který dával půdorys stavby vzezření kříže stejně jako v Horním Jiřetíně a Mariánských Radčicích...

Sartoriova *mariánská země* má čtyři hlavní pilíře ve čtyřech hlavních poutních místech; je náhoda, že (minimálně) tři z nich prošla proměnou ve stejné době, v rámci podobného okruhu umělců a dokonce i na základě podobných architektonických konceptů? Ne, není třeba zde hledat záměrný a předem promyšlený plán. Architektura zde spíše výmluvně odráží

■ Poznámky

55 Viz jezuitské nebo jezuitů iniciované kostely v Březnici, Klatovech, Chomutově, na Novém Městě, Chlumku u Luže apod. Podrobně viz Richard Biegel, Carlo Lurago, in: Macek – Biegel – Bachtík (pozn. 16), s. 115–126.

56 Petr Macek, Oktavián Broggio, in: Macek – Biegel – Bachtík (pozn. 16), s. 364–376, zde 365–366. Toto rozhodnutí je v kontextu jezuitských stavebních aktivit poměrně logické – právě tento typ kostela se pro jezuitu stal v průběhu 17. století v podstatě typickým až závazným – viz pozn. výše.

57 Emanuel Poche et al., *Umělecké památky Čech*, díl 4, [T–Ž], Praha 1978; Macek (pozn. 23), s. 214–215.

16

17

jedinečnou konstelaci, ve které se nevelká oblast Podkrušnohoří kolem center Most – Duchcov – Osek ke konci 17. století nacházela. Kraj na hranici s protestantskou zemí, který byl ještě ve druhé třetině 17. století z velké části sám protestantský, se dostal do správy hned několika schopných a ambiciózních představitelů katolické duchovní vrchnosti. Ta se zasloužila nejen o hospodářskou stabilizaci svých panství, ale také o oživení a podporu zdejší katolické duchovní tradice. Ať už hrála podstatnou roli potřeba vymezit se proti nekatolickým sousedům, snaha o vlastní reprezentaci nebo jen svědomí dobrého hospodáře, rozběhla se v poslední čtvrtině 17. století řada aktivit, které měly v rámci několika desítek let zásadně změnit podobu kraje.

Mariánské Radčice, Horní Jiřetín, Bohosudov a zaniklé Zahražany se staly symbolickými ohnisky těchto proměn. Jistě není náhoda, že právě významným poutním místům byla věnována taková pozornost. Jen máloco mělo v ba-

roku potenciál změnit identitu nějakého místa tak, jako slavný milostný obraz, který nepřetržitě lákal zástupy katolických věřících ze všech koutů země i zpoza hranic. Nadregionální význam poutních míst, byť měla třeba středověký původ, ostatně často zakládalo právě baroko. Teprve ono dokázalo v řadě případů, mezi které podle všeho patří i Bohosudov nebo Horní Jiřetín, dát zděděné tradici jasný tvar, lesk a pověst, která je schopna přitáhnout zástupy poutníků. Šlo ale skutečně jen o ohniska širší proměny, do které musíme počítat nespočet dalších, současných i mladších počinů – přestavbu oseckého kláštera, budování duchovské rezidence s kostelem, proměny Horního Litvínova, který dostal nový farní kostel a později i zámek a velkoryse koncipovanou manufakturu, ale také celou řadu menších poutních míst a farních kostelů, jejichž výstavba je spojena zejména se stavitelským rodem Broggiů. Vliv oněch původních ohnisek je nicméně patrný ještě hluboko v 18. století – vždyť když O. Broggio staví na

18

Obr. 16. Zahražany u Mostu, zbořený klášterní kostel Narození Panny Marie při konventu magdalenitek, po 1724. Stav kostela a okolí v roce 1965. Foto: Č. Šíla. Fotosbírka NPÚ, GnŘ, n. č. 100628.

Obr. 17. Zahražany u Mostu, zbořený klášterní kostel Narození Panny Marie při konventu magdalenitek, po 1724. Stav v roce 1965. Foto: Č. Šíla. Fotosbírka NPÚ, GnŘ, n. č. 100631.

Obr. 18. Zahražany u Mostu, jedno ze zastavení zahražanské křížové cesty, druhá polovina 18. století. Stav v roce 1946. Foto: Č. Šíla, A. Wáltrůvá. Fotosbírka NPÚ, GnŘ, n. č. 36264.

konci 30. let kostel Povýšení sv. Kříže ve Vtelně u Mostu, využívá jako zjevný bezprostřední vzor Matheyovu stavbu v Horním Jiřetíně...

Nazývají-li tedy barokní cisterciáci Junger a Sartorius Podkrušnohoří *mariánskou zemí* nebo *mariánským rájem*, nejde jen o projev zapáleného barokního patriotismu, který pro velké metafory nešel daleko. Tento pohled odráží proměnu, kterou celý kraj v relativně krátké době prošel a která měla v době Sartoriův také konkrétní a dosti působivou výtvarnou podobu. Ta je – přes velké ztráty způsobené těžbou – součástí zdejšího kraje dodnes. Snad to tak přes stávající riziko prolomení limitů a pokračování těžby zůstane i v budoucnu.